

EL MENHIR O PEDRA FITA DE BOTARELL (BAIX CAMP)

JOSEP TARRÚS

Geseart*

ENRIC CARRERAS

Geseart*

RESUM

La Pedra Fita de Botarell va ser esmentada per Salvador Vilaseca els anys 1921-1922, però no ha estat valorada com possible límit sud del megalitisme de Catalunya. La seva restauració, feta l'any 2014 al CRBMC de Valldoreix, ha permès la descoberta de tres creus incises a l'extrem superior de la seva cara NE, a més de les diverses cassoletes, ja conegudes, a la part inferior de la mateixa cara.

ABSTRACT

The Pedra Fita de Botarell was mentioned by Salvador Vilaseca in the years 1921-1922, but it has not been valued as a possible southern limit of megalithicism in Catalonia. Its restoration, made in the CRBMC de Valldoreix in 2014, has allowed the discovery of three incised crosses on the upper end of its NE face, as well as the various cup marks, already known, on the bottom of the same face.

Paraules clau: Pedra Fita, Botarell, megalitisme, límit sud, Catalunya.

Keywords: *Pedra Fita, Botarell, megalithicism, southern limit, Catalonia.*

Situació i història

El Baix Camp és una comarca tarragonina que queda emmarcada entre la plana al·luvial quaternària que s'obre al sud al mar Mediterrani i la serralada Prelitoral que l'encercla pel nord. En aquesta serralada hi destaquen al nord la Serra de Prades i diverses serres menors, formades per granits i pissarres paleozoïques; mentre que una mica més avall, cap al sud, hi trobem serres més baixes, com la de Mussara, on dominen les calcàries i els gresos del Triàsic. De la serralada Prelitoral neixen les diverses rieres que la travessen com la de Riudoms al nord o

*Grup Empordanès de Salvaguarda i Estudi de l'Arquitectura Rural i Tradicional

de Riudecanyes al sud, entre les quals passa la riera d'Alforja que limita pel nord el poble de Botarell.

És en el terme municipal d'aquest poble on se situa el menhir o Pedra Fita de Botarell (fig. 1), publicat per primer cop per Salvador Vilaseca l'any 1922, dins del Butlletí de la Institució Catalana d'Història Natural, filial de l'Institut d'Estudis Catalans. Aquest autor, que la va estudiar i en va donar una primera notícia l'any 1921, la va veure encara sencera però ja fissurada per la mateixa zona per on es va trencar després, segons sembla veure's a la fotografia i el dibuix que adjunta (fig. 3). Aleshores estava clavada al seu lloc original, un descampat a uns 150 m al sud de Botarell, al costat de la carretera construïda l'any 1911, que du d'aquest poble fins al de Montbrió del Camp a uns 2 km. Ja va observar que duia 5 o 6 "clotets" o cassoletes a la part baixa de l'anvers i no dubta en considerar-lo un menhir prehistòric, que segurament, diu, va ser objecte d'un culte fàl·lic a causa de la seva forma, com tants altres de Catalunya. També ens explica que el propietari del tros de terra, on estava el menhir, era Pau Rovira, veí de Riudoms (VILASECA 1922 i 1973). Posteriorment, va ser també esmentat per Carles MARISTANY (1981), Josep ROCA (1984) i A. BERMÚDEZ/J. MASSÓ (1984-1985).

En el moment de la descoberta científica (1921), la Pedra Fita de Botarell era el segon menhir conegut a les comarques de Tarragona, donat que prèviament A. M. Gibert, l'any 1909, havia donat a conèixer la Pedra Dreta o Pedra Alta de Montmell (Baix Penedès) (GIBERT 1909). Aquest menhir de Montmell, referenciat en algunes històries de Catalunya de principis del segle XX, era una mica més alt (sense la part enterrada fa 3 m) que el de Botarell. Aquest darrer, segons S. Vilaseca, feia 2x0'55x0'35 m. Ara sabem, però, una vegada desclavat, que fa en realitat 2,72 m des de la punta a la base.

El mateix S. Vilaseca recull una de les llegendes que s'atribueixen al menhir: que marcava un camí ramader que duia de l'interior de la Península a la costa i que s'hi s'escoltaven "cantúries dels àngels", sobretot si abans hom es donava un bon cop al cap contra el menhir. També s'especulava popularment sobre si era en realitat un molló (o pedra fita) de l'antic terme de Siurana de Prades, ja al Priorat. Aquest és un poble del municipi de Cornudella del Montsant, una població famosa per la presència d'un castell àrab que no fou conquerit fins a l'any 1153 per Bertran de Castellet, un noble al servei de Ramon Berenguer IV de Barcelona.

En tot cas, precisament, la primera referència documental del poble de Botarell i de la Pedra Fita que hi havia és una delimitació territorial de Siurana del 7 de setembre de 1154 (BADIA 2003) i no en la carta de poblament del 29 d'abril de 1153 atorgada per Ramon Berenguer IV a Bertran de Castellet com sempre s'ha anat repetint (veure el text original de 1153 a la Catalunya Romànica, volum XXI, pàg. 386, en llatí i català). Es tracta, doncs, d'una Pedra Fita

molt antiga, donat que és anterior a 1154, la qual cosa referma les possibilitats que es tracti d'un veritable menhir prehistòric, tal com més endavant tornarem a comentar.

No sabem amb seguretat quan es va trencar definitivament aquesta Pedra Fita en dos trossos, a uns 1'18 m del seu extrem superior, i va ser unida amb dues grapes de ferro verticals que l'enlletgien. Sembla ser, però, segons els testimonis locals, que va passar entre els anys 50-60 del passat segle per causes desconegudes, encara que la fissura antiga que presentava hi devia d'ajudar força. Quan es va tornar a plantar, al mateix lloc o ben a prop del punt original al costat esquerre de la carretera, se'l va enterrar 60 cm per la seva base i se'l va assegurar amb un pa de ciment per tal que no tombés. Tot això es va poder veure en el moment de desclavar-lo per dur-lo al Centre de Restauració de Béns Mobles de Catalunya (CRBMC) de Valldoreix a finals de l'any 2013.

El Gesart va visitar el menhir el dia 25 de gener de 2010, enmig d'un fred glacial. Aleshores encara estava plantat a la vora esquerra de la carretera o carrer d'accés al poble des del sud, una zona urbanitzada com a passeig arbrat. Estava proveït d'un cartell explicatiu. Quan hi vàrem tornar el 2 de novembre de 2017, ara amb més bon temps, havia estat plantat prop de la seva antiga ubicació en el mateix passeig o avinguda de la Pedrafit, davant de la casa número 23, al mig d'una calaix de fusta atalussat pels dos costats. Sobre cadascuna de les rampes i sobre planxa de ferro s'hi llegeixen diverses explicacions sobre aquesta Pedra Fita.

Les coordenades UTM (ETRS-89) que vam prendre aquell dia són les següents:

X- 331448 m; Y- 4555593 m. Altitud: 179 +/-10 m s.n.m.

Descripció i entorn arqueològic

Aquest menhir es troba a l'entrada del poble, al costat esquerre de la carretera, que ara és un passeig pavimentat i arbrat, l'Avinguda de Pedrafit. Sembla ser que originàriament, es trobava a pocs metres d'on és ara. Està situat en una plana al sud de les serres de Prades i de la Mussara, travessada per diverses rieres i en una zona apta per al conreu. Això fa d'aquest indret un bon punt per a hàbitats prehistòrics o històrics com l'existència del mateix poble de Botafell ens confirma.

La seva forma és antropomorfa o de frare, donat que la seva part superior, vista des de l'anvers, s'inclina cap a la dreta i queda destacada de la resta del menhir. La roca de què està fet és granit local i l'orientació de la seva cara més ampla, segons el dibuix de S. Vilaseca de l'any 1921 (fig. 3), estaria entre el sud-est i el nord-oest abans del seu trasllat al punt actual. Una vegada s'ha pogut

observar totalment sencer, gràcies a la restauració de 2014, s'ha vist que fa 272 cm d'alçada per 55 cm d'amplada i 35 cm de gruix mitjà (fig. 4). Quan estava clavat només deixava veure uns 2 m d'alçada, per la qual cosa hem de suposar que la part enterrada original seria d'uns 70 cm (fig. 5).

L'extrem superior i els dos costats del menhir estan repicats per donar-li forma i també semblen treballades per repicat les dues cares, que estan aplanades. A la meitat inferior de seu anvers s'hi observen 10 cassoletes, fetes expressament, que tenen un diàmetre d'entre 8-4 cm i una fondària de 0'5 cm (fig. 6-7). Al revers hi ha una altra cassoleta, just per damunt de la zona de trencament, que fa 5 cm de diàmetre per 0'5 cm de fondària. En total, doncs, hi hauria un mínim d'11 cassoletes gravades per abracció (repicat i fregament amb un rierenc dur), una classe d'inscultura ben coneguda en molts menhirs (fig. 8).

Arran dels treballs de restauració de 2014 al CRBMC de Valldoreix es va fer una troballa de gran interès (fig. 9). En efecte, una vegada ben neta la pedra es van observar uns signes gravats a la l'extrem superior de l'anvers que semblaven creus. En la nostra visita al centre, el 13/3/2014, els vam observar amb deteniment i vam concloure que es tractava de tres creus petites gregues (de braços iguals), posades dues en renglera i l'altra al mig i a la dreta de les anteriors. Hi havia també altres marques, però les vam considerar escrostonaments naturals de la roca. Les tres creus gregues feien entre 9-8'5 cm de longitud per 8-8'5 cm d'amplada amb una fondària inferior als 0'5 cm. Entre elles i la primera cassoleta de l'anvers hi havia 55 cm de distància (fig. 10).

L'estat de conservació del menhir ha millorat molt d'ençà de la restauració feta al CRBMC a inicis del 2014 per les restauradores Àngels Jorba i Carolina Jorcano. Ara la pedra està totalment neta, la zona d'unió entre els dos trossos, allà on hi havia l'antiga fissura, s'ha reforçat i les grapes de ferro s'han dissimulat per donar-li més bon aspecte (fig. 4). Tot el procés de restauració va ser perfectament documentat amb les fotografies de Ramon Maroto, tècnic del CRBMC. Volem agrair des d'aquí l'amabilitat i les facilitats per realitzar aquest informe que en tot moment ens van donar les restauradores i el fotògraf d'aquest Centre de Restauració de la Generalitat de Catalunya.

L'àrea circumdant de tot menhir és una zona de arqueològica clau, perquè ens pot fornir de dades sobre la seva implantació i també sobre la seva cronologia, si tenim la sort de trobar-hi restes d'activitats humanes prehistòriques. A tall d'exemple direm que al voltant de la Pedra del Diable o Pedra Grossa de Santa Pau (la Garrotxa), publicat l'any 1872 per Joaquim Vayreda i Josep Saderra d'Olot, encara s'hi poden trobar restes de sílex tallat. També al recinte-menhir dels Estanys-II (la Jonquera), excavat pel Gesart entre 1987-1988, s'hi van trobar un fragment de sílex i bocins de ceràmica prehistòrica, similars als del dolmen proper dels Estanys-II.

És per això que estàvem molt interessats en saber si havia aparegut alguna resta al voltant d'aquesta Pedra Fita de Botarell quan va ser desclavat per dur-lo al CRBMC. La prospecció, feta per Maria Adserias, tècnica del Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, el dia 19 de març de 2014, Sant Josep, no va proporcionar cap element prehistòric. De totes maneres, ja hem indicat abans que el menhir, quan va ser resituat modernament al costat de l'Avinguda de la Perafita, havia estat desplaçat uns metres del seu lloc original.

A les rodalies immediates d'aquest possible menhir de Botarell, que seria l'element megalític més meridional de Catalunya, no es coneixen ni altres menhirs ni tombes megalítiques. De fet, els dòlmens més propers serien la galeria catalana del Mas Pla de Valldosera (Querol) i la caixa megalítica de la Cabanyota (Bonany), tots dos a l'Alt Camp, uns 40 km al nord-est; mentre que la Pedra Dreta o menhir de Montmell (Baix Penedès) queda a uns 30 km al nord-est. Però sí que tenim algun indicis de poblament prehistòric al mateix poble de Botarell o als seus voltants que ens poden ajudar a contextualitzar-lo.

Segons les dades de l'Inventari del Patrimoni Arqueològic de la Generalitat de Catalunya, a les quals hem accedit a través del programa Egipci, caldria tenir en compte tres elements fitxats prop del menhir de Botarell:

En primer lloc, hi hauria l'anomenat menhir de Botarell-II, situat prop de la zona esportiva de Botarell, a la vora d'un camí de terra i arran d'un camp d'oliveres, que queda a uns 550 m al nord-oest del menhir de Botarell. Sembla ser que aquest suposat menhir era conegut per Valerià Romero de Riudoms (potser des de mitjan dels anys setanta del segle XX, quan va ser implantat de nou). Sembla que l'hi van ensenyar com a la veritable Pedra Fita de Botarell, segons les dades extretes de la fitxa 3520 de l'Inventari del Patrimoni Arqueològic de la Generalitat. En les fotografies que inclou la fitxa, datades al 21 de juliol de l'any 2005, aquesta pedra es troba encara dreta arran del marge del camí, on la vam veure nosaltres (Gesart) el 25 de gener de 2010. És de granit, té forma d'estela rectangular amb un encaix al centre de l'anvers, i amida 290/120/60 cm. En aquesta primera visita del 2010 no ens va semblar que fos una pedra dreta prehistòrica, perquè ni la seva forma ni el treball de la seva superfície s'hi adeien massa. Vam apostar que era una pedra dreta aixecada en temps moderns, en una cruïlla de camins rurals. Les coordenades (UTM, ETRS-89) que aleshores vam prendre són :

X- 331265,3 m ; Y- 4556226,66 m. Altitud: 202 +/-10 m s.n.m.

Més interessants, al nostre entendre, són les dues zones amb restes de sílex tallat, que s'han documentat a Botarell mateix o a la seva rodalia. Tot primer, tenim constància per S. Vilaseca d'uns terrenys on apareixien eines de sílex tallat (gratador sobre làmina, ascles retocades) gairebé en superfície a prop del Mas d'en Perdiu, a uns 2,5 km al nord del poble de Botarell, a tocar la via fèrria. S.

Vilaseca anomenava aquesta mena de troballes “tallers de sílex”, però realment, podria tractar-se d'un hàbitat prehistòric (neolític-calcolític), més o menys contemporani del menhir de Botarell (Vilaseca, 1953 i 1973). Les coordenades (UTM, ETRS-89), que consten a la fitxa de l'Inventari de la Generalitat, són:

X- 333121,34 m; Y- 4558188,65 m. Altitud: 241 +/-10 m s.n.m.

L'altre jaciment, de característiques similars pel que sembla, és l'anomenat Carretera de l'Estació Riudecanyes-Riudecols, que queda a uns 500 m al nord-oest del menhir de Botarell, encara dins del mateix poble. Va ser descobert per Jaume Massó, l'agost de 1987, mentre excavava el forn romà del Barranc de la Premsa Cremada, que és a tocar del jaciment que ens ocupa. Les troballes, fragments de sílex i ceràmiques d'aspecte prehistòric que són al Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca de Reus, també semblen pertànyer a un hàbitat del neolític-calcolític (4000-2000 aC), l'època dels dòlmens i menhirs (BERMÚDEZ/MASSÓ 1984-1985). Les coordenades (UTM, ETRS-89), que consten a la fitxa de l'Inventari de la Generalitat, són:

X- 330717,29 m ; Y- 4555805,66 m. Altitud: 209 +/-10 m s.n.m.

Com sabem hi ha nombroses pedres dretes a Catalunya, algunes amb documentació medieval molt antiga, que s'han considerat tant menhirs prehistòrics (IV-III mil·lennis aC) com simples fites territorials medievals o modernes. En realitat, si ens hem de fixar només en la seva forma o en els gravats senzills que duen (cassoletes, creus) gairebé mai es pot assegurar que una pedra dreta sigui un menhir prehistòric, a diferència del que passa amb les tombes megalítiques, amb les quals poques vegades surt el dubte. Hi ha pocs casos –menhir dels Palaus a Agullana (TARRÚS 2011) o Pla de les Pruneres de Mollet del Vallès (BOSCH/JORBA 2012)– en els quals la seva forma o gravats no permeten cap dubte pel que fa a considerar-los prehistòrics. Per altra banda, quan els trobem a tocar d'un dolmen (Puig ses Forques a Calonge) o d'un lloc d'hàbitat neolític o calcolític, també podem pensar que possiblement siguin prehistòrics. Si no és així només els podrem assegurar una cronologia prehistòrica si trobem materials prehistòrics al seu voltant immediat (Pedra del Diable a Santa Pau, Estanys-II a la Jonquera).

De totes maneres, cal dir que a Catalunya no s'han aixecat pedres dretes al llarg de tots els segles històrics, sinó que aquest costum sembla centrar-se als primers segles carolingis (IX-X dC) i molt després, ja en època de l'expansió de les vinyes o dels camps d'oliveres (s. XVIII-XIX), quan servien per enfortir les feixes o formaven els muntants de les seves portes. Què podem dir, doncs, sobre l'adscripció històrica o prehistòrica d'aquesta Pedra Fita de Botarell? La seva forma antropomorfa (frare) i la seva superfície ben treballada per repicat tant als cantons com a les cares ens decanten cap a una cronologia prehistòrica, datació a la qual també ajuda la presència de les cassoletes, una mena de gravat ben conegut en molts menhirs de Catalunya, la Península Ibèrica i Europa Occidental.

Pel que fa a les tres creus gregues del seu extrem superior semblen una marca de cristianització d'una data molt antiga, encara que també coneixem antropomorfs prehistòrics d'aquests tipus, gravats o pintats sobre dòlmens, roques al aire lliure o abrics rupestres d'època neolítica o calcolítica. D'altra banda, una dada a tenir molt present és que aquesta pedra fita compta amb dos documents medievals que l'esmenten: la delimitació territorial de Siurana del 7 de setembre de 1154 i un sacramental del 6 de març de 1173 (BADIA 2003).

Aquest fet li atorga amb seguretat una antiguitat important, anterior a la meitat del segle XII, que reforça la seva adscripció a la prehistòria. En efecte, durant els segles IX-X sabem que s'erigien pedres dretes per marcar les noves terres conquerides pels francs als àrabs a la Catalunya Vella o bé s'aprofitaven els menhirs prehistòrics per a la mateixa funció després de cristianitzar-los amb creus gravades sobre la mateixa pedra o bé amb creus de ferro o fusta fixades dins d'un forat sobre la testa. Però a la Catalunya Nova, dominada pels àrabs fins a mitjan del segle XII, aquesta repoblació franca primerenca no pogué existir i, per tant, tampoc les seves pedres fites del canvi de mil·lenni.

Els darrers anys s'ha avançat molt en l'estudi de l'art megalític de Catalunya i de la Península Ibèrica, gràcies sobretot a la descoberta de nous menhirs amb gravats prehistòrics, com els grans signes en doble oval (destrals ?) dels Palaus (Agullana, Alt Empordà), de Castellruf (Sta. Maria de Martorelles), la Pedra de Llinàs (Montmeló) (CARRERAS/TARRÚS/GAY 2005; TARRÚS 2010 i 2011; BERTRAN/BOSCH/TENES 2011) i, molt especialment, el del Pla de les Pruneres (Mollet del Vallès), aquests tres darrers al Vallès Occidental (BOSCH/JORBA 2012). Veritablement espectaculars són les esteles esculpides i decorades amb motius geomètrics (rectangles i xebrons) en baix relleu, com les que formaven el dolmen simple de Reguers de Seró (Artesa de Segre, la Noguera) (MOYA/MARTÍNEZ/LÓPEZ 2010) i les esteles trapezoidals amb banyes exemptes amb un regueró entre elles com les de l'assentament a l'aire lliure de la Serra del Mas Bonet (Vilafant, Alt Empordà) (ROSILLO *et al.* 2010).

Aquesta mena de gravats indiscutibles sobre menhirs de comarques diverses han servit per refermar el valor prehistòric de molts altres menhirs de Catalunya, que havien estat sistemàticament menystinguts per poc fiables d'ençà de les primeres síntesis sobre el megalitisme català (PERICOT 1925). Alguns d'aquests menhirs, com els Puig ses Forques i Mas Mont a Calonge (Baix Empordà) estan decorats amb cassoletes; mentre que altres duen també gravades (a més de cassoletes) una creu llatina amb peanya (Mas Ros a Castell-Platja d'Aro) o una creu grega simple (Sa Pedra Aguda a Vallvanera-Castell d'Aro). Aquest darrer menhir du també a la cara sud-oest una data: 1707. Normalment, s'han considerat aquestes creus com a signes de cristianització de les pedres prehistòriques o marques territorials de quan es van utilitzar com a fites territorials.

Per tot el que hem explicat, juntament amb la presència de possibles llocs d'hàbitat prehistòrics a la seva rodalia immediata, un cas poc comú, ens inclinem a considerar aquesta Pedra Fita de Botarell com un veritable menhir prehistòric que segurament fou cristianitzat a l'Alta Edat Mitjana per tal que servís com a fita o molló territorial.

La Pedra Fita de Botarell i el megalitisme meridional de Catalunya

Diversos autors, des de Lluís Pericot a Ricard Batista, s'han preocupat de fixar el límit meridional del megalitisme català. Tot primer aquest límit meridional es va fixar entre els rius Llobregat i Cardener (afluent del Llobregat) (PERICOT 1925 i 1950), però posteriorment ja es va posar més avall, entre el Gaià i el Corb (afluent del Segre) (BATISTA 1966; BATISTA *et al.* 1979-1980). Fins ara, aquest límit estava fixat pel menhir de Montmell (Baix Penedès) (GIBERT 1909), per la galeria catalana del Mas Pla de Valldossera i el dolmen simple de la Cabanyota de Bonany, tots dos del municipi de Querol a l'Alt Camp (MALUQUER/GIRÓ/MASACHS 1963; MESTRES 1979-1980), que serien els últims vestigis segurs, especialment els dòlmens, del megalitisme de Catalunya. Més enllà, com sabem, començava una àrea inexplicablement buida que s'allarga per tot el País Valencià fins a Múrcia, on darrerament s'han identificat diversos dòlmens i menhirs. Ara per ara, els dòlmens i menhirs més meridionals de Catalunya són els següents (fig. 11):

La Pedra Dreta de la Casa Blanca de Cabrera (Vilanova d'Espoia, la Torre de Claramunt, Anoia), que fou descobert l'any 1922 per Salvador Romaní (ROMANÍ 1929). Està feta de calcària i té forma d'estela. Ha estat desplaçada recentment fins prop de l'església. El Geseart la va visitar el 25/1/2010. Les coordenades (UTM, ETRS-89) que vam prendre aleshores són: X-387713,96 m; Y-4596912,16 m. L'altitud era de 436 m s.n.m. (fig. 11-1).

La possible galeria catalana de Comallagosa a la Llacuna (Anoia), que fou descoberta l'any 2003 per Salvador Santiago i Joan Alegret del Centre d'Estudis Llacunencs. Està feta de pedra calcària i s'orienta a 105+/-5° al sud-est. El Geseart la va visitar el 9/11/2009. Les coordenades (UTM, ETRS-89) que vam prendre aleshores són: X-379688,89 m; Y-4593934,17 m. L'altitud era de 584 m s.n.m. (fig. 11-2).

La Pedra Dreta o Pedra Alta de Montmell (Baix Penedès), publicat per A. M. Gibert, el 1909 (GIBERT 1909). Està feta de calcària i té forma de estela. La seva cara ampla s'orienta a 160° sud-est i 340° nord-oest. El Geseart la va visitar el 30/11/2009. Les coordenades (UTM, ETRS-89) que vam prendre aleshores són: X-367291,85 m; Y-4575580,4. L'altitud era de 395 m s.n.m. (fig. 11-3).

La gran galeria catalana del Mas Pla de Valldossera (Querol, Alt Camp), que fou descoberta per Pau Rovira de Bonany i publicada per primer cop l'any

1963 (MALUQUER/GIRÓ/MASACHS 1963). Posteriorment, Josep Mestres la va reexcavar entre 1978-1979 i va publicar el seu estudi l'any 1980 (MESTRES 1979-1980). Està feta de pedra calcària i s'orienta a 125+/-5° sud-est. Josep Tarrús la va visitar el 3/1/1987, acompanyat per Josep Mestres i posteriorment el 2/11/2017 amb Sebastià Delclòs. Les coordenades (UTM, ETRS-89) són: X-370936 m; Y-4583847 m. L'altitud era de 623 m s.n.m. (fig. 11-4).

A prop d'aquesta galeria, 1 km aproximadament al sud-est, també es coneix el dolmen simple de la Cabanyota de Bonany (Querol, Alt Camp), descobert igualment per Pau Rovira de Bonany i publicat l'any 1963 en el mateix article que el del Mas Pla de Valldossera (MALUQUER/GIRÓ/MASACHS 1963). Està fet de calcària i s'orienta al sud-est. Aquest dolmen va estar molts anys mig perdut per als investigadors fins que el 22 de gener del 2000, seguint les indicacions de la filla i la néta de Pau Rovira, va ser trobat pel Gesart. Posteriorment, ha estat visitat per Josep Tarrús i Sebastià Delclòs el 2/11/2017. Les coordenades (UTM, ETRS-89) són: X-372405 m; Y-4583490 m. L'altitud és de 657 m s.n.m. (fig. 11-5).

El dolmen simple de Plans de Ferran (La Pobla de Carivenys, Sta. Coloma de Queralt de la Conca de Barberà), encara que va ser publicat primerament com si fos d'Argençola, a l'Anoia (BATISTA *et al.* 1979-1980). Fou descobert l'any 1973 per Jordi Enrich d'Igualada. Està fet de pedra sorrenca (o gres) i s'orienta a 160+/- 5° sud-est. Porta 9 creus llatines gravades profundament i dues cassoles sobre la coberta. El Gesart el va visitar el 12/4/2010. Les coordenades (UTM, ETRS-89), que vam prendre aleshores, són: X-371068,88 m; Y-4603102,14 m. L'altitud era de 719 m s.n.m. (fig. 11-6).

L'estela de Passanant (Conca de Barberà), publicada per primer cop per Enric Moreu-Rey l'any 1970 (MOREU-REY 1969-1970). És una estela antropomorfa de calcària, trencada en quatre trossos, tres dels quals enganxen i el quart seria la seva base. Està totalment decorada amb U horitzontals i verticals superposades, amb serrells de ratlles, Ús o bé ovals. Estava a la casa de pagès dels Moreu-Rey a Passanant fins que fou traslladada el 2005 al Centre d'Interpretació d'Art Rupestre de Montblanc. El Gesart la va visitar el 30/11/2009. Les coordenades del probable lloc original on es va trobar (UTM, ETRS-89), que vam prendre aleshores, són: X-350864,76 m; Y-4601106,45 m. L'altitud era de 686 m s.n.m. (fig. 11-7).

El dolmen simple del Bosc del Pla de la Sala de Passanant (Conca de Barberà), que fou descobert per S. Vilaseca l'any 1943 (VILASECA 1948). Està fet de pedra calcària i s'orienta a 265+/-5° sud-oest. El Gesart el va visitar el 9/11/2009. Les coordenades (UTM, ETRS-89), que vam prendre aleshores, són: X-351274,78 m; Y-4596598,51 m. L'altitud era de 813 m s.n.m. (fig. 11-8).

Ara, amb la valoració de la Pedra Fita de Botarell (Baix Camp) com el menhir més meridional de Catalunya, podem dir que les manifestacions megalíti-

ques catalanes arriben fins a la riera d'Alforja, en ple Baix Camp. Malgrat tot, la línia dels rius Gaià-Corb continua sent vàlida pel que fa a la presència de dòlmens, una classe de monument que no té problemes de reconeixement com a element d'època megalítica tal com sí que passa amb les pedres dretes o pedres fites d'arreu de Catalunya (fig. 11-9).

BIBLIOGRAFIA

- BADIA I MARGARIT, A. (2003): "L'ús formal del català a la Catalunya Nova els anys 1154 i 1173. Reflexions metodològiques sobre història, lingüística històrica i sociolingüística", *Estudis Romànics*, 25, p. 14 i 17 i nota 19.
- BATISTA, R. (1966): "El límite meridional de la cultura megalítica catalana", *Ampurias*, 28, p. 201-209.
- BATISTA, R.; PETIT, A.; CAMPILLO, D.; MARTÍN, A. (1979-1980): "La cista dolmènica de Plans de Ferran (Argensola, Barcelona)", *Ampurias*, 41-42, p. 35-63.
- BERMÚDEZ, A.; MASSÓ, J. (1984-1985): "El horno cerámico del Barranc de la Premsa Cremada (Botarell, Tarragona)", *Butlletí Arqueològic*, V, 6-7, p. 63-106.
- BERTRAN, J.; BOSCH, J.; TENES, M. (2011): "Els menhirs del Baix Vallès abans de la descoberta del menhir de Mollet: geologia, arqueologia, història i etnografia", *Notes*, 26, p. 121-148.
- BOSCH, J.; JORBA, A. (2012): *El menhir del Pla de les Pruneres (Mollet del Vallès, Barcelona)*, Excavacions Arqueològiques de Catalunya, 20, Barcelona, p. 8-36.
- CARRERAS, E.; TARRUS, J.; GAY, P. (2005): "Tres menhirs amb gravats entre l'Alt Empordà i el Vallès Oriental", dins *Roches Ornées/Roches Dressées, Actes du Colloque de l'AAPO en Hommage à Jean Abelanet*, 24-27 maig de 2001, Perpinyà, p. 157-163.
- GIBERT, A. M. (1909): *Tarragona prehistòrica i protohistòrica*, Tarragona, p. 74.
- MALUQUER, J.; GIRÓ, P.; MASACHS, J. M. (1963): *Excavaciones en sepulcros megalíticos de Valldosera (Querol, Tarragona)*, Excavaciones Arqueológicas en España, 20, Madrid, p. 1-11.
- MARISTANY, C. (1981): *Guia de Botarell (Baix Camp, Tarragona)*, Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV (Els llibres de la Medusa, 7), p. 49-51.
- MESTRES, J. (1979-1980): "El sepulcre megalític de Mas Pla (Valldosera), Querol, Tarragona", *Pyrænae*, 15-16, p.125-142.
- MOREU REY, E. (1969-1970): "Pedres decorades de Passanant", *Boletín Arqueológico*, IV, LXIX-LXX, p. 135-140.
- MOYA, A.; MARTÍNEZ, P.; LÓPEZ, J. B. (2010): "Éssers de pedra. Les estàtues-menhirs i esteles antropomorfes de l'art megalític de Catalunya", *Cypsela*, 10, p. 11-41.
- PERICOT, LL. (1925): *La civilització megalítica catalana i la cultura pirenaica*, Barcelona.
- PERICOT, LL. (1950): *Los sepulcros megalíticos catalanes y la cultura pirenaica*, Barcelona.
- ROCA, J. (1984): *Llibre de Botarell*, Ajuntament de Botarell, p. 7.
- ROMANÍ, A. (1929): "Un nou menhir. La Pedra Dreta de Cabrera", *Revista d'Igualada*, 5, f. 7v-8r.
- ROSILLO, R.; TARRÚS, J.; PALOMO, A.; BOSCH, A.; GARCÍA, R. (2010): "Les esteles amb banyes de la Serra del Mas Bonet (Vilafant, Alt Empordà) dins de l'art megalític de Catalunya", *Cypsela*, 18, p. 49-59.
- TARRÚS, J. (2010): "El megalitismo pleno en Cataluña, entre el IV y el III milenios aC", dins *Coloquio Internacional sobre el Megalitismo*, 11-15 de mayo de 2007, Universidad del País Vasco, Vitoria, p. 188-211.
- TARRÚS, J. (2011): "Menhirs i art megalític a Catalunya: les darreres descobertes i el seu context", *Notes*, 26, Mollet del Vallès, p. 93-102.
- VILASECA, S. (1922): "Contribució a la Prehistòria tarragonina. La Pedra Fita de Botarell", *Butlletí de la Institució Catalana d'Història Natural*, 1-2, gener-febrer 1922, p. 39-40.

- VILASECA, S. (1948): "El primer sepulcro megalítico de la provincia de Tarragona. La cista dolménica del Bosch del Pla de la Sala de Passanant", *Ampurias*, XI, Barcelona, p.179.
- VILASECA, S. (1953): *Las industrias del sílex tarraconenses*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, p. 377.
- VILASECA, S. (1973): *Reus y su entorno en la Prehistoria*. Asociación de Estudios Reusenses, vol. I-II, Reus.

Figura 1. Situació del menhir de Botarell, davant de la casa nº 23 de l'Avda. de la Pedrafita, al municipi de Botarell.

Figura 2. Aspecte actual, una vegada restaurat, del menhir de Botarell, al sud del poble.

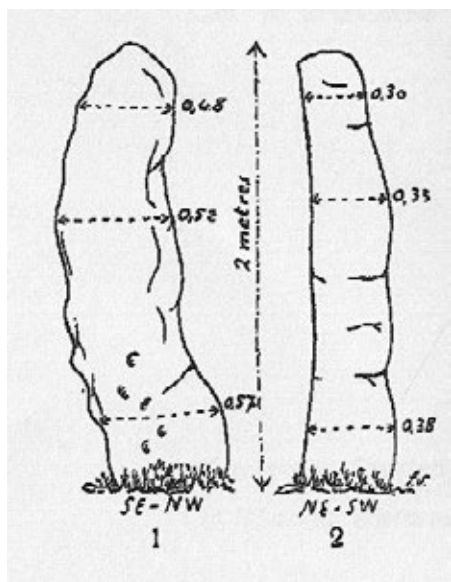

Figura 3. Dibuix del menhir de Botarell segons S. Vilaseca, l'any 1921.

Figura 4. El revers del menhir després de la restauració del 2014 (foto R. Maroto).

Figura 5. La zona enterrada del menhir fins al 2014 (foto R. Maroto).

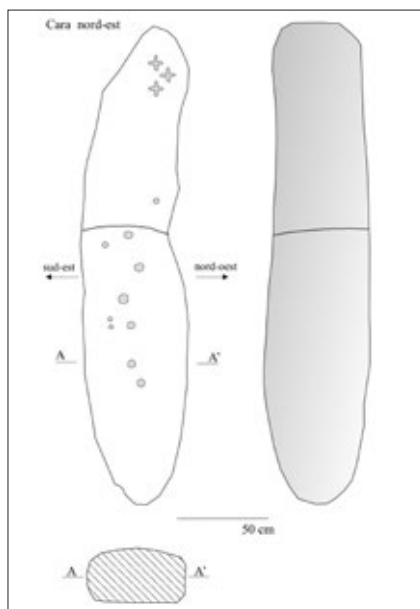

Figura 6. Alçats i secció del menhir després de la restauració del 2014.

Figura 7. Anvers i lateral esquerre del menhir, l'any 2014 (fotos R. Maroto).

Figura 8. Les cassoletes de la part central de l'anvers (foto R. Maroto).

Figura 10. Les tres creus de la part superior de l'anvers (foto Geseart).

Figura 9. Les creus gravades de la part superior de l'anvers (foto R. Maroto).

Figura 11. Els dòlmens, menhirs i esteles del sud de Catalunya. 1: Pedra Dreta de la Casa Blanca de Cabrera (Vilanova d'Espoia, La Torre de Claramunt, Anoia). 2: Dolmen del Comallagosa (La Llacuna, Anoia). 3: Pedra Dreta de Montmell (Montmell, Baix Penedès). 4: Dolmen del Mas Pla de Valldossera (Querol, Alt Camp). 5: Dolmen de la Cabanyota de Bonany (Querol, Alt Camp). 6: Plans de Ferran (La Pobla de Carivenys, Sta. Coloma de Queralt (Conca de Barberà). 7: Estela de Passanant (Passanant, Conca de Barberà). 8: Dolmen del Bosc de la Sala (Passanant, Conca de Barberà). 9: Pedra Dreta de Botarell (Botarell, Baix Camp).